

ІРОНІЯ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКВОРОДИ

Висвітлюється використаний у творах Г. Сквороди засіб іронії для більшої переконливості його моральних повчань та філософських сентенцій.

Ключові слова: Скворода, іронія, моральні настанови.

Проанализированы сочинения Г. Сквороды, где философ прибегнул к иронии как средству донесения читателям своих сентенций.

Ключевые слова: Скворода, ирония, нравственные поучения.

Works of Grygorij Skovoroda's were analysed, where the philosopher has resorted to irony as means of information to readers his maxims.

Key words: Skovoroda, irony, moral lectury.

Поняття іронії найчастіше в філософії пов'язується з епохою Романтизму, де воно означало особливий, критичний погляд на світ і суспільство. Концепцію романтичної іронії опрацювали німецькі романтики єнської школи, особливо ж Ф. Шлегель. Запозичене з античної риторики й філософії поняття іронії в єнському романтизмі стає суттєвою характеристикою творчого процесу, ставлення автора до свого твору, виразом нерозв'язальної суперечності між безумовним і зумовленим.

Серед українських мислителів до іронії вдавалися І. Котляревський, М. Гоголь, Т. Шевченко, традиція іронічного ставлення до світу прослідковується у бурлескно-трагедійній творчості, творах мандрівних дяків тощо. Про іронію у творах Г. Сквороди ще не було спеціального дослідження, хоча про його ставлення до сміху, до сміхової культури взагалі писав Г. Нога [4], принагідно згадували й інші дослідники творчості філософа.

Наша мета полягає у приверненні уваги до іронії Г. Сквороди як засобу донести до читача чи слухача приховану піднесену серйозність думки за веселою видимістю слів.

З всієї серйозності роздумів українського філософа про місце людини у світі, сенс її життя, моральну націленість її вчинків, у його творах проступає досить виразно й іронічний погляд. Насамперед це засвідчують байки, пісні та фабули. Почнемо з аналізу останніх, де без жодних алегоричних прийомів проступає іронічна посмішка мислителя. Навіть у пісні "De libertate" [5, т.1, с.91] філософ пише про таку серйозну річ як свобода в іронічному тоні, порівнюючи її нібито із золотом як найціннішим скарбом, а впливає зіставлення з болотом. Золото – це болото порівняно із свободою. Така іронічна метафора допомагає поетові Сквороді відтінити надвисоку цінність свободи. Підкреслює цю тезу й фраза "О, якби в дурні мені не пошитись" – навмисно вжите простонародне твердження людини про своє невігластво – "святу простоту", над якою можна безкінечно кепкувати мудрецам. Антитезою, що вип'ячує таке невігластво і його іронічне забарвлення є наступна фраза, що пов'язує свободу з Богданом (Хмельницьким). Тут немає іронії, що зневажила би й принизила виборювану гетьманом козаків свободу, тому на тлі попередньої іронічної фрази вона виступає ще більшою цінністю. Виокремлюється мудрість Богдана – отця вольності – таким своєрідним іронічним прийомом.

Протиставлення "мудрість – дурість" обігрується і у "Fabul'i", де Г. Скворода описує прикрий випадок з біографії античного мудреця Фалеса (Талеса) – натурфілософа VII ст. до н.е., одного із семи мудреців. Сюжет цей відомий із Діогена Лаерція [1, с.69-76]. Античний історик філософії (II-III ст.) описує ніби з переказів своїх попередників саме той випадок, який фіксує у "Фабулі" Г. Скворода. "Кажуть також, нібито одного разу стара вивела його

спостерігати зірки, а він звалився в яму й почав кричати про допомогу, і стара йому сказала: "Що ж ти, Фалес? Ти не бачиш того, що під ногами, а сподіваєшся пізнати те, що в небесах?" [1, с.73].

Український філософ, дотепно передаючи давній сюжет, називає Фалеса устами старої "глупою мудрістю", ніби цей випадок трапився тоді, коли Фалес був уже дуже старий та немічний, а споглядання зоряного неба забажав як певної розваги. "Фабула" Г. Сковороди суголосна з античною епіграмою, рядки якої наводить той же Діоген Лаерцій:

Солнечный Зевс, ты унес премудрого мужа Фалеса,
В час, когда он взирал на состязанья борцов.
Благо, что ты его принял к себе: очам престарелым
Трудно было с земли видеть движенье светил [1, с.75].

Автор епіграми нагадує, що Фалес помер від спеки, спраги й старечої немочі (ніби проживши 78 або й 90 років), коли спостерігав гімнастичні змагання.

Г. Сковорода описує, що "глупа мудрість" пішла слідом за старою на високий пагорб, звідки відкривалася панорама "звіздного круга". Дорогою мудрець впав у яму і "отбил себе ухо", за що заслужив від баби "філософське" резюме:

Не впал бы ты в ров, безтолковый диду,
Чему моего не держишься следу?
Как ты, не видя перед носом рова,
Можешь знать звiзды, главо безтолкова? [5, т. 1, с.91].

За такою іронічною картинкою проступає глибока філософська мудрість Г. Сковороди, яку він прагне донести до кожного: людина повинна завжди пам'ятати про свої обмежені можливості пізнавати навколишній світ – вона насамперед мусить пізнати себе, свою приховану, внутрішню природу, яка і є в ній "істинною людиною".

Іронічне світовідчуття Г. Сковороди перегукується із творчістю мандрівних дяків. У своїй масі це були освічені люди, які з різних причин змушені облишити свою школу, часто не закінчивши навчання, а мандрували по містах і селах у пошуках і засобів для виживання, і розваг. Такі мандрівники створили в Україні цілий пласт культури, що дістав загальну назву "низове бароко". Сюди входить і український святковий бурлеск XVII – XVIII ст., глибоко і всебічно досліджений Геннадієм Ногою [3].

У його дослідженні є кілька сторінок на тему "Мандрівний філософ Григорій Сковорода у зв'язках з мандрівними дяками" (с.161-165), де автор стверджує, що при великій подібності їх творчої манери, тобто іронізування, все ж таки між ними є суттєва відмінність. Хоча для Г. Сковороди, як зауважив дослідник Ю. Барабаш, "загалом характерний бурлескно-травестійний стиль", все ж філософ не вдається до іронічного перелицювання ні Біблії, ні християнських святих. Особливою популярністю серед мандрівних дяків користувалася різдвяна й великодня тематика. Сковорода також вдається до цієї тематики (у "Саді божественних пісень" є дві пісні (4-а і 5-а), приурочені до Різдва, і дві (7-а і 8-а) – до дня Воскресіння Христового. Ще дві пісні не є оригінальними – це переробки з європейських авторів. Та у жодній з них не знаходимо іронічних, чи критично-саркастичних мотивів, які переважали у творах на такі теми у мандрівних дяків. Про це пише і Г. Нога [3, с.162-163].

Можна погодитися з цим дослідником і щодо висновку, що мандрівні дяки "склали пісні, орації, діалоги, травестії, пародії, сатиричні сценки. Переносючи зі школи зразки академічної драми та віршів, вони модернізували ці твори відповідно до уподобань слухачів та на власний смак" [3, с.161]. Сковороді не було потреби пристосовуватися до уподобань слухачів, він шукав зрозумілих не так широкому загалу, як елітарним колам суспільства способів удосконалення людини й соціуму взагалі. Тому його іронія та дотепність є засобом привернути увагу до важливих проблем і спонукати до глибоких розмірковувань.

Як приклад можна навести твір "Fabula de Tantalo" [5, т. 1, с.91-92]. Її аналізують у контексті теми сміху кілька дослідників, серед яких Т. Шевчук і вже згадуваний Г. Нога. Проте, жоден дослідник ще не привертав уваги до іронічного змісту цієї фабули.

Тантал – достатньо популярна постать у давньогрецькій міфології. Син Зевса і Плуто, царював у південній області Фригії (Мала Азія) і славився своїм багатством. Користуючись прихильністю богів, брав участь у їхніх бенкетах. За однією з версій, він розголосив людям підслухані таємниці богів, або (за іншою) роздав своїм близьким викрадені на бенкетах у богів нектар і амброзію, як про це пишуть античні автори Піндар і Еврипід [2, с.493]. Згадуються у давніх авторів і інші злочини цього царя, за що він був покараний вічними муками спраги і голоду. Стоячи по горло у воді, він не може ніколи напитися, бо вода відразу відступає, коли він прагне її ковтнути, а гілки дерев зі спілими плодами здіймаються вгору, коли рука його тягнеться щось зірвати. Крім того над його головою нависає величезний камінь, загрожуючи розчавити нещасного у будь-яку мить. Останню муку описують Гомер в "Одісеї" та Аполлодор [2, с.493]. Міфи приписують Танталові ще один важкий злочин: нібито він пригостив богів м'ясом свого сина Пелопа, щоби випробувати їх всевідання.

Г. Сковорода, як видно із "Фабули", обігрує тільки міфічний епізод з каменем над головою Тантала. У стилі творів мандрівних дяків, використовуючи тогочасну побутову лексику, український філософ переповідає легенду про дружбу Зевса й Тантала іронічно. Зевс у його творі – "цехмістер з богів", якого земний цар Тантал запросив на бенкет у своєму царському палаці. А Зевс,

відає політичні нравы
Взаим Тантала на небесны стравы
Просил [5, т. 1, с.91].

Тут земний цар, хоча й дуже багатий (міф передає, що він був зятем бога золотоносної річки), все ж був вражений статками Зевса:

Небесное зало
Совсім Тантала перещеголяло [5, т. 1, с.92].

Г. Сковорода детально описує і декор бенкетної зали Зевса, і наїдки-напої, і розваги, які недоступні звичайним людям – простим смертним. Навіть "панські обіди" супроти божественних бенкетів – "пустош". Зевс, як годиться шляхетному господареві, запропонував Танталові у подарунок вдовольнити будь-яке його побажання. І цей зухвалець наважився проситись бути завжди присутнім на бенкетах богів, чим дуже прогнівив Зевса, адже це було нечуване зухвальство. Земна людина забажала бенкетувати з богами довіку: "Дай мні тут кушати во вічні роди" [5, т. 1, с.92]. І знову Сковорода вдається до іронії. Ображений зухвальством Тантала Зевс, розгнівавшись, все ж пам'ятає "важність шляхетського слова" і вдовольняє прохання. Але помста його жорстока. Сидячи у пишно оздобленому бенкетному залі за заставленому божественними напоями й наїдками столі, Тантал не відчуває жодної насолоди. Він не може насолоджуватися ні музикою, ні жартами паяців, ні співом муз і самого Аполлона, який сам міг замінити "сто Далольо" – це згадує Сковорода італійського композитора й виконавця, що служив від 1735 р. при дворі російської імператриці Єлизавети Петрівни, Доменіко Даль Ольо. Усі "чутства тілесни" там "услаждали сладости чудесны". Однак Тантал байдужий до всіх насолод, він

Все воздыхает, хоть всего обилно
Все лице морщит, страх трет его члены
Трясевицею будто пораженній. [5, т. 1, с.92].

Його мучить і не дає насолоджуватись стравами й музикою жорстоке покарання Зевсове, бо на волосині над його головою нависає "камень преогромній", і нещасний боїться поворухнутись, щоб не бути розчавленим.

Сюжет відомого античного міфа використовує Г. Сковорода як пересторогу всім людям і кожному, хто, спокусившись на дармові насолоди, не задумується про плату за них. В іронічній манері філософ висловлює вічну мудрість, що щастя й душевний спокій є найбільшим даром і насолодою душі – з цим не зрівняється жодна тілесна втіха. Кожна людина повинна усвідомити межі досяжних утіх, щоб мати душевний спокій і насолоду.

Іронії сповнені й моральні настанови у ще одній "Фабулі", де мова йде про мудрого "старичка Філарета" і "молодця Филідона". Ім'я Філарет у перекладі з давньогрецької означає "той, хто любить чесноту", а Филідон – "той, хто любить насолоду". Збагачений життєвим досвідом старий Філарет повчає юнака Филідона:

Опасно, сину, з світом обиходся,
З світом, пока жизнь, надобно боротся.
Старайся с чужих случаев меж людом,
А не с своих бід познать добро с худом [5, т. 1, с.93].

Юнакові такі настанови видалися надто нудними, адже старий мудрець радив керуватися власним розумом, все обмірковувати і діяти, "что велят разума законы". У пошуках насолод юнак натерпівся різних нещасть, про що Сковорода іронізує устами старого, який у скаліченій людині не міг упізнати колишнього красивого юнака. Іронічні запитання старого про різні рани і шрами як наслідки бурхливого світського життя, особливо про "непросту", а "французьку" коросту, служать засобом підкреслити марноту людських зусиль знайти насолоду у світських втіхах і вчинках – Сковорода є прихильником філософських роздумів про чесноти і насолоди, які може дати лише мудре ставлення до життя. Ця думка виразно проступає у дещо іронічній бесіді "Разговор о премудрости", де мудрість називає себе сестрою "бестолковщини". Співрозмовник мудрості чоловік не розуміє її і стверджує, що вона "глупа", проганяє її геть, пихато впевнений, що:

Родился здесь народ и воспитан не так,
Чтоб диких мог твоих охотно слушать врак.
Чуть разве сищется один или другой,
Чтоб мог понравится сей дикой замисл твой [5, т. 1, с.95].

Їдка іронія проглядається і в байках. За кожним алегоричним образом байки видно сучасника Г. Сковорода, вади якого філософ прагне виправити моральною сентенцією – "силою" байки. Яскравий приклад – байка "Оленица и Кабан". Тут в образі Кабана Сковорода виводить представника козацької старшини, що всіма силами пнеться у дворянство. Ще в часи Петра I таких дворян була ціла зграя, вони діставали високі чини, ранги, їм цар дарував маєтки. І Г. Сковорода дуже влучно критикує таку практику, іронічно знущаючись словами Олениці над "новоспеченим", "пожалуванним" Бараном, рід якого виводиться від "благородних бобрів". Наївні слова Олениці волають їдкою іронією: "Мы, простыи, судим не по убору и словам, а по ділам. Вы также, как прежде, роете землю и ламаете плетень. Дай бог вам быть и конем!" [5, т. 1, с.127].

Висновок-сила цієї байки уже прямо викриває таких "чинодралів"; Сковорода їх осуджує, і цей осуд актуальний донині. "Если кто просвещенное око иміет, поликое множество видит сих ослов, одітих в львиную кожу! А на что одіти? На то, чтоб вполне могли жить по рабским своим прихотям, безпокоить людей и проламываться сквозь законов гражданских заборы"[5, т. 1, с.127-128], – ці слова письменника виразно демонструють ситуацію в нинішньому українському суспільстві, де від його часів нічого не змінилося стосовно прагнення людей до влади. Подібна іронія прочитується і в байках "Щука и рак", "Старуха и горшечник", "Собака и волк" та ін.

Іронізує філософ і над священнослужителями – тими, хто обрав сан не за "сродністю", а уподобав його з корисливих мотивів. Це помітно в епізоді із твору "Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим" [5, т. 2, с.59-84]. Серед суєтного натовпу, який прагне матеріальних благ і світських насолод, увагу ангелів привертають постаті, що начебто відхилилися від такого примарного для людини шляху. Уже зовнішній їхній вигляд описаний іронічно: "Пятерица человек бредут в преобширных епанчах, на пять локтей по пути влекущихся. На головах капишоны. В руках не жезлы, но дреколіе. На шеі каждому по колоколу с веревкою. Сумами, иконами, книгами обвішенны. Едва-едва движутся, аки быки, парохіальный колокол везущи" [5, т. 2, с.72]. Іронію Сковорода підкреслює репліка архангела Варахіїла: "Вот разві прямо труждающіися и обремененныи!" – їх можна

сприйняти як виняток із натовпу торгашів-"сластолюбців", які погрузли у світі, де "тяжбы, брани, татьбы, грабительства, лести, купли, продажи, лихоимства ..." [5, т. 2, с.72].

Співрозмовник архангела Рафаїл тонко висміює помилкове судження Варахіїла: оті показні "трудівники" ще гірші від звичайних, простих "сластолюбців", бо вони "мартышки истинные святости" – вони довго моляться у церквах, постійно в псалтир бубнять, "строят кирки и снабждают, бродят поклонниками по Иерусалимам, – по лицу святы, по сердцу всіх беззаконніе" [5, т.2, с.72]. Вони радіють з нещастя сусіда, благочестям вважають наживу, кожен день цілують Божі заповіді і "за алтын оныя продающіи". Домашні звірі і внутрішні змії лютіші від тигрів і крокодилів. У їх сумах – пісок йорданський з грошима змішаний. Найбільша іронія долі в тому, що їх не сприймає жоден шлях: "Сіи нетопыри между десным и шуїим путем суть ни мужескаго, ни женскаго рода. Обоим враги, хромы на обе ноги, ни теплы, ни студены, ни звір, ни птица" [5, т. 2, с.72]. Співають вони "безбожні божі пісні". Вони навіть у молитві звинувачують Бога – Скворода складає пісню-молитву, сповнену гіркою іронією на таких "слуг Божих": вони висловлюють претензії, що за всі свої "подвиги" – а це і поставлені "свічища", і молитви, і пости, і подорожі по святих місцях, молебні й читання псалтиря – за все це вони очікують багатства, золотого віку. Скворода не шкодує лайливих, образливих слів для таких "богомерзких ропотников, прошаков, лстецов и лицемеров" [5, т. 2, с.73], які служать не Богові, а Сатані. Заслужено архангели відвертають свої лики від такого содомського шляху. На жаль, слуг таких не бракує донині, але вони не читають творів Г. Сквороди.

Отже, переконуємось, що думки нашого великого філософа справді багатозначні, сповнені глибокої прозорливості. Своєю увагою до потаємної, прихованої у всьому природи, Г. Скворода навчає у всіх речах і процесах "прочитувати" подвійний, в тому числі й іронічний, смисл.

Список використаних джерел

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов // Лаэртский Диоген. – М.: Мысль, 1979. – 620 с. (Философское наследие)
2. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2 т. – Т. 2. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – 791 с.
3. Нога Геннадій. Звичаї тієї у давніх школярів бували ...// Геннадій Нога. – К.: Стилос, 2001. – 188 с.
4. Нога Геннадій. Маски сміху в поезії Григорія Сквороди / Геннадій Нога // Переяславські Сквородинівські студії. Зб. наук. пр. Філологія. Філософія. Педагогіка. – Вип. I. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 77-82.
5. Скворода Григорій. Повне зібрання творів. У 2-х т. / Григорій Скворода. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 531 с.; т. 2 – 574 с.

Стаття надійшла до редакції 9 січня 2012 року